

1. A néprajz, az antropológia és társtudományaik már elnevezésükben is arra utalnak, hogy kutatóik *emberi* közösségeket figyelnek meg. Az etnológiai kutatások során alkalmazott legismertebb adatfelvételi technikák (résztevő megfigyelés, mélyinterjúk készítése, állomásozó terepmunka) célja az, hogy egy adott emberi csoporton belül közkincsnek számító tudást a későbbi feldolgozás számára előkészítsék. Ilyen értelemben az etnológiai kutatás során nem lehet semmi olyat *felfedezni* a tudományos közeg számára, amely egy másik emberi közösségben korábban már ne lett volna ismert.

Az etnológus közvetít, nem pedig felfedez, és munkája inkább Hermészhez, mintsem Kolumbuszéhoz hasonlítható. Az etnológusok sajátos episztemológiai helyzetben vannak. Kutatásaik során ugyanis folyamatosan tekintettel kell lenniük arra, hogy a tudományos diskurzusokhoz való csatlakozás lehetőségét, illetve a helyi/kutatott kultúra megértését másfajta, és gyakran nehezen összeegyeztethető ismeretelméleti rendszerek teremtik meg. Az émikus (vagyis a helyi közösségben érvényes) illetve az étikus (vagyis a tudományosság mércéje szerinti) értelmezési keretet az etnológusok megkülönböztetik egymástól. Az egymástól eltérő episztemológiai rendszereken belül létrejövő ismereteket a kutatás során egymásra vonatkoztatva elemzik, egymással párbeszédben mutatják be.

Ezt a sajátos helyzetet, amely szerint az etnológusnak egyszerre kell helyt adnia (legalább) két, potenciálisan inkongruens értelmezési lehetőségnek, a kortárs etnológiában *bitopikus* vagy *pluritopikus* hermeneutikának nevezik, tagadva azt, hogy az egyes episztemológiai rendszerek hierarchikus viszonyban állnak egymással. E hermeneutika szerint kérdéses, hogy ott húzódnak-e az ismert és az ismeretlen, vagyis a már felfedezett és a még felfedezésre váró jelenségek közötti határok, ahol azokat a modernizmus szülte absztrakt európai tudományos szemlélet meghúzta. Ideális esetben az etnológus munkájának feldolgozása során nem rákényszeríti saját szemléletét és akadémikus ismereteit a terepmunka során gyűjtött adatokra, hanem megpróbálja ezeket az adatokat olyan kontextusokkal és értelmezési lehetőségekkel gazdagítani, amelyek az adott témára vonatkozó ismeretekhez érdemlegesen hozzájárulnak.

Az etnológia munkamódszere korának politikai-hatalmi berendezkedésével és filozófiai rendszereivel összhangban alakult. Előadásommal Szibéria kutatásának példájával, és jakutiai (északkelet-szibériai) terepmunkám tapasztalataival szeretnék hozzájárulni ahhoz a diskurzushoz, amely az etnológiai megismerés változásáról szól.

Szibéria etnológiai kutatását egészen a peresztrojkaig az a modernista, absztrakt szemlélet határozta meg, amely a földrajzi felfedezéseket illetve a gyarmatosítást is legitimálta. Ennek megfelelően Szibériában egészen az elmúlt néhány évtizedig az etnológiai kutatások célja elsősorban az egyes csoportok és kultúrák térben és időben való felfedezése volt. Míg a 19. század végéig az ismeretlen népek és tájak felfedezése és azoknak az európai térképekre való felrajzolása volt az etnológiai kutatások elsődleges célja, addig a 19. század végétől a szibériai népek vizsgálata inkább az időbeli felfedezésre törekedett, vagyis az ősi társadalom európai szemlélet szerinti állapotának feltárására

Előadásom végén azt mutatom be, hogy az elmúlt 20 évben hogyan vonták be az etnológusok a helyi episztemológiai rendszereket az elemzésbe, valamint azt, hogy milyen tanulságokkal,

kutatási stratégiákkal járhat az, ha a kutatók az európai tudományos szemlélettel egyenrangúként kezelik a helyi értelmezési kereteket.

2. Szibéria etnológiai kutatásának kezdete egybeesik Oroszország keleti terjeszkedésével, s az Urálon túli területek felfedezésével az európai geográfia számára. A földrajzi és etnológiai ismeretek bővülése, valamint Szibéria gyarmatosításának folyamata integrált egységet alkotott egészen a 18. század kezdetéig. A 17. században az orosz állam még nem tartotta fontosnak a gyarmatosítás folyamatának tudományos támogatását. Az újonnan megismert területek értéke a vajdák és az állam szemében az alávethető idegenek és a közvetlenül megszerezhető gazdasági haszon voltak. Az orosz állam képviselői a felfedezett szibériai népeket az újonnan megismert föld részének, a területhez tartozó potenciális erőforrásnak tekintették, ami a szibériai népek elnevezésében is tükröződött, hiszen leggyakrabban „idegen földön lakók”-ként (*inozemcy*) vagy „más földön lakók”-ként (*tuzemcy*) hivatkoztak rájuk az orosz nyelvű forrásokban.

A 18. században az új területek bekebelezése és felfedezett népek politikai alávetése mellett a birodalom feltérképezése, tudományos felfedezése is fontossá vált Oroszországban. 1714-ben jött létre a *Kunstkamera* (az első orosz állami múzeum) és 1724-ben alapította meg I. (Nagy) Péter az orosz akadémiát. Ettől az időponttól kezdve az akadémia által finanszírozott nagy földrajzi expedíciók során az etnológiai ismeretek felhalmozása, az "ismeretlen" területek és népek "felfedezése" már nem csak kizárólag közvetlenül hasznosítható politikai és gazdasági célokat szolgált. Az 1733–1743 között zajlott ún. második kamszatkai expedícióban vett részt a göttingeni történész, Gerhard Friedrich Müller, aki az orosz akadémiától elsőként kapott megbízást Szibéria népeinek felmérésére. E kutatás célja az volt, hogy felderítse, milyen kereskedelmi, adóztatási és gazdasági lehetőségek rejlenek a már felfedezett és a még felfedezendő keleti területekben. E kutatási célnak megfelelően Müller elválasztotta a népismereti leírást (*Völker Beschreibung*) a történettudománytól. A népismereti leírás alapelveit meg is osztotta munkájának folytatójával, Johann Eberhard Fischerrel, akinek 1740-ben 923 pontban határozta meg, hogy milyen jelenségekre érdemes figyelemmel lenni a kutatás során (nyelvi kérdések, viselet, gyereknevelés, ünnepi szokások, táplálkozás, gazdálkodás, szájhagyomány stb.). Ezek a népismereti leírások, amelyek a felvilágosodás modernista szellemében és az Urálon túli területek gyarmatosításának részét képező földrajzi felfedezésekhez kapcsolódóan jöttek létre, vezettek a 18. század második felében az etnológia tudományának és módszerének megszilárdulásához.

A múzeumi katalógus jelleget öltő népismereti leírás módszere később az ismeretek bővülésével és a felgyűjtendő adatok diverzifikálódásával nem tarthatta meg széleskörű érdeklődését, így szükségessé vált a népismereti tények klasszifikálása, nemekre, családokra és fajokra osztása. A botanikában jártas Peter Simon Pallas például egy, a Linné-féle osztályozó rendszerhez hasonló klasszifikációt dolgozott ki a szibériai népismereti leírás során gyűjtött adatok rendszerezésére. Az egyszerűsítés másik módja a sokféle és kusza kulturális jelenség közötti princípiumok (rendező elvek) azonosításán alapult, amelyek révén a szibériai népeket tipologizálni lehetett. E néptipológia alapja az adott nép elnevezése, területi elhelyezkedése, közigazgatási határok szerinti tagolódása, vallása és mindenekelőtt az életmódja volt. A népismereti leírás 18. században gyakorlattá vált módszertana később, az 1822-es Mihail Speranskij-féle közigazgatási reform felépítésében is tükröződött. Ez a reform a szibériai népeket (valódi életmódjuktól függetlenül) három csoportba osztotta: letelepült, legelőváltó és vándorló életmódot követő népekre. A modernista szemlélet szerint végzett etnológiai kutatások, és az új népek felfedezése végső soron tehát egy olyan közigazgatási és

adóztatási rendszer kiépítését legitímálta, amely rögzítette a szibériai népek Oroszországon belüli marginális helyzetét.

3. A 19. század közepén, a cári birodalom határainak konszolidálódásával a költséges és nehezen megszervezhető nagy felfedező expedíciók véget értek, így a szibériai népismereti leírások folyama elapadt. A kutatásokat a 19. század közepétől javarészt a politikai száműzöttek folytatták, eleinte mindenfajta állami támogatás nélkül. A száműzöttek magukkal hozták azt a társadalomelméleti tudást, amely elkötelezett volt az emberi közösségek megreformálása iránt, és amely a társadalmak egyirányú fejlődésének elméletét képviselte. A száműzöttek néprajzi leírásaikban a szibériai népek hagyományos kultúráját és társadalmát leggyakrabban ősi jegyeket mutató, fejlődésükben megrekedt, ezért felvilágosításra, megreformálásra váró közösségekként ábrázolták. E népek elmaradottságának feltételezése ugyanakkor a beavatkozásra való felhatalmazást is megadta a jó szándékú kutató által képviselt haladó, többségi orosz társadalom számára. A száműzött kutatók gyakran emellett, hogy néprajzi adatokat gyűjtöttek száműzetésük színhelyein, jogi és egészségügyi felvilágosító munkát is folytattak az őket befogadó közösségekben, valamint részt vettek az önálló helyi értelmiség képzésében, az első helyi kutatók etnológiai szemléletének és munkamódszerének kialakításában. A politikai száműzöttek illetve a helyi értelmiségiek etnológiai munkáikban nemcsak számot adtak az általuk tradicionálisnak tekintett szibériai kultúrákról, hanem egyúttal ki is zárták azokat a társadalmi modernizációra vonatkozó korabeli vitákból.

A forradalom után a politikai száműzöttek hamar kiszorultak a szovjet etnológiai közéletből, ám evolucionista szemléletük hatott a helyükbe lépő kutatókra. Az 1930-as években az irányadónak tekintett szovjet néprajzi munkák nemcsak a kollektivizálás szükségességét támogatták, hanem a szibériai társadalmak jelenkutatását is szükségtelennek ítélték. E felfogás szerint ugyanis a szibériai népek társadalomszerveződése téves és igazságtalan társadalomfejlődési út, amelyet meg kell őrizni, megszüntetni és nem pedig kutatni érdemes. A Szovjetunióban megszűnt a néprajzi terepmunka és a Szibériára vonatkozó etnológiai kutatások célja a szibériai népek helyének kijelölése volt az emberi társadalmak általános fejlődési modelljén belül, egy olyan szemlélet segítségével, amely a kulturális és a társadalmi jelenségek leírását és magyarázatát e jelenségek történetiségének és eredetének vizsgálatával tekintette rokonnak. Ez a megközelítésmód azt eredményezte, hogy a szibériai népek hagyományos műveltsége egyenlő lett e kultúrák legkorábbi rekonstruálható állapotával. Ezen állapot egyes elemeit azután mint maradványokat lehetett *felfedezni* az orosz és a szovjet állam modernizációs törekvéseinek hatására fokozatosan "fejlődő" társadalmakban.

A szibériai népekre vonatkozó etnológiai kutatás a 19. század végétől a Szovjetunió felbomlásáig a helyi társadalmakat olyan kronológiai és fejlődési sorba illesztette be, amelynek végén maguk a kutatók álltak. A szibériai népek a múltat, az ősi, fejletlen állapotokat képviselték, és kutatásuk nem e közösségek működésének pontosabb megértését tűzte ki célul, hanem az emberi társadalomfejlődés korai formáinak *felfedezését*. Ez a szemlélet számos politikai és közigazgatási következménnyel járt. Egyrészt Oroszországban és a Szovjetunióban a helyi közösségek igényeitől, gazdálkodási formáitól függetlenül zajlott le a modernizáció, másrészt a szibériai kultúrák kizárólag a múzeumokban és a folklór bemutatók színpadán találtak helyet az állami nyilvánosságban.

4. A dekolonizációs diskurzusokból kimaradó szibirisztikát egészen a 21. századig alig érintette meg a nemzetközi antropológiának azon ismeretelméleti fordulata, amelyet a

posztkolonialista tudománykritika térnyerése alapozott meg az 1970-es években. A modernizmus absztrakt tér- és időszemlélete, valamint az etnológus elkötelezettsége az európai tudományódszertan mellett olyan hegemon viszonyt hoz létre a kutatók és a kutatók között, amelynek morális tarthatatlansága a gyarmatbirodalmak felbomlásával vált nyilvánvalóvá a kutatók számára. Az ismeretelméleti rendszerek pluralizmusának elismerése, a felfedezések és tudományos tények legitimálása helyett az eltérő vélemények iránti nyitottság egyszerre jelent kihívást és nyújt új lehetőségeket az etnológiai kutatások számára Szibériában is.

A posztkolonialista diskurzusokban járatos kutatók a peresztrojkát követő években kaptak először engedélyt arra, hogy a helyi episztemológiai rendszerek megismerésére alkalmas hosszúságú, állomásozó terepmunkát végezzenek Szibériában. E munkákban jól megfigyelhető az a folyamat, melynek során a tudományos diskurzusokban kiérlelt és az európai tudományosságban legitimitást szerzett fogalmak kérdésessé válnak a kutatók közösségei episztemológiai rendszereivel együtt szemlélve. Rane Willerslevnek a jukagirok vadászatait bemutató könyvében a különféle állatfajok és az ember közötti (számunkra alapvető) különbség kerül mérlegre akkor, amikor a szerző elfogadja azt a helyi nézetet, hogy a vadászati során az ember egy kicsit állattá válik, az állat pedig emberré. Ez az átváltozás nemcsak szavak, történetek és a mimikri szintjén valósul meg, hanem valóságosan is, hiszen a helyi vadászok számára csak ez a valódi átváltozás biztosíthatja az áhított vadászteret. Susan Crate a szaha marhatartáshoz kapcsolódó szakrális technikák elemzése során jut arra a következtetésre, hogy a szakralitás és a mindennapi élet a helyi gazdálkodási rendszerben egységet alkot. Vagyis a marhatartáshoz kapcsolódó rítusok nemcsak kiegészítik a termelési eljárásokat, hanem a rítusok maguk a termelési eljárások. David Anderson az etnicitás jelentőségét kérdőjelezi meg terepmunkája során. A helyi csoportok meghatározására az etnológiai munkákban, illetve az orosz jogrendszerben használatos etnonímák helyett a „falubeliek” és a „tundrán élők” helyi kategóriát használja. A felsorolást nyilván tovább is lehetne folytatni, de már ez a néhány példa is arról tanúskodik, hogy ezek a kutatók nem egy késznek és teljesnek tekintett tudományos ismeretelméleti rendszerben helyezik el a gyűjtés ideje alatt létrehozott adatokat, hanem a rendszer maga is nyitott, változtatható. Nem az etnológiai felfedezések halmozása a cél, hanem az ismeretelméleti rendszerek együttes szemléletéből adódó tanulságok levonása.

Különösen igaz ez a szibériai tájantropológiai kutatásokra, melyekben az európai földrajz tér- és tájzsemlélete ma már jörszerével csak kiegészíti a helyi közösségek terekre, égtájakra és tájakra vonatkozó ismeretelméleti rendszereit. A magam jakutiai kutatásaim során is találkoztam azzal a jelenséggel, hogy egy geográfiai szempontból a falutól délkeletre fekvő területre északiként, egy délnyugatra fekvő területre keletiként, egy nyugatra fekvő területre pedig déliként hivatkoztak az interjúk során beszélgetőtársaim úgy, hogy egyébként tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy a földrajztudomány milyen irányban jelöli ki az egyes égtájak irányát. Az etnológus ezeket az adatokat nem tévesnek vagy értelmetlennek, hanem az orientáció egyedi és kulturálisan beágyazott rendszereiként értelmezi.

Egyetlen további példával szemléltetem azt, hogy milyen következményekkel járhat az a kutatási stratégia a terepmunka adatainak értelmezése során, amikor a kutató a helyi ismeretelméleti rendszereket egyenrangú értelmezési lehetőségként vonja be az elemzésbe. Terepmunkám egyik helyszínén az etnológiai szakirodalom alapján előzetesen arra számítottam, hogy rokoni alapon szerveződő ágazatok sűrű szövésű hálózata teremti meg a faluközösség társadalmi életének kereteit. Amikor először írtam terepmunkám eredményeiről,

akkor a gyűjtött adatokat abba a rendszerbe próbáltam beilleszteni, amelyet az etnológiai szakirodalom ágazatokra és nemzetségekre vonatkozó értelmezési lehetőségei jelöltek ki számomra. Ezért számomra a helyi társadalom legfontosabb kérdésének ekkor az tűnt, hogy az ágazatok milyen etnikus tartalmakat hordoznak. Kutatási eredménynek pedig azt a, magamban "*felfedezés*"-nek minősített, meglátást tartottam, hogy ellentétben Jakutia más területeivel, ahol a szakirodalom tanúsága szerint a szaha ágazatok magukba olvasztották az evenki ágazatokat, itt (elsőként adatolva) egy fordított folyamat zajlik le. A további terepmunkák során értettem meg azt, hogy ez az általam alkalmazott értelmezési lehetőség önmagában félrevezető, és az ágazatokhoz (a tudományos keretnek megfelelően) olyan jelentőséget és jelentést társít, amelyet azoknak a helyiek nem tulajdonítanak. Ezen a településen ugyanis az ágazatok nemcsak rokoni alapon szerveződő politikai csoportok, mivel a helyiek számára a leszármazás leginkább a felmenők lelki és szellemi tulajdonságainak öröklését jelenti. Vagyis rokoni csoportok helyett célszerűbb az emberi jellem örökléséről beszélni. Az elhunyt, soha nem ismert emberek jellemének megöröklése, valamint az, hogy egy ember jelenbeli tetteit őseinek narratívákban rögzített cselekedetei értelmezik a faluban, olyan új értelmezési lehetőséget nyújt, amely az emberi személyiség individuumon túlnyúló jellegének elfogadását igényli.

Az eltérő értelmezési lehetőségek együttes szemléletére való törekvés nem jelenti azt, hogy az etnológiai kutatás mára lemondott volna az elemzés lehetőségéről. Ellenkezőleg, a perspektivizmus módszertana rugalmassá tette és elmélyítette az elemző munkát, és megkönnyítette a tudományos eredmények értelmezését és felhasználását a kutatott közösségek számára is.